

The Role of Mental Structures on Iran Development Program Realization

Hassan Afrakhteh¹

Received: Mar. 07, 2019; Accepted: Sep. 18, 2019

Extended Abstract

Iran have the longest history of development program among the under developing countries, but it is still a developing country. None of the country development programs including before and after the revolution, has reached its economic goals. Nowadays, the country has not suitable development position among the world countries, but sometime has been witnessed a retreat. The main goal of this paper is analyzing the economic achievements of 70 years' development programs and their effective factors from the viewpoints of mental structures. Research required data have collected through interview with development planers elites and some documents. Collected data analyzed through grounded theory and inductive reasoning. Findings show that economic goals of development programs have not realized after 70 years. Because the programs are not based on strong theoretical foundations and in accordance with country natural, economic and social condition. Therefore, People voluntary participation not guaranteed due to lack of democratic structure. Work does not have a significant validity; in spite of low economic weight of country among the world, a large share of world politics is being pursued in this country. The impact of natural, economic and social stabilities on production development does not matter and economics is not considering as an organic phenomenon. Therefore, negative mental structures play an important role in failing to fulfill development programs in Iran.

Keywords: development programs, mental structures, economic achievements, Iran

---

1. Processor of Geography, Kharazmi University, Tehran, Iran

✉ afrakhteh@khu.ac.ir

INTRODUCTION

Iran have the longest history of development program among the under developing countries, but it is still a developing country. None of the country development programs including before and after the revolution, has reached its economic goals. Nowadays, the country has not suitable development position among the world countries, but sometime has been witnessed a retreat. Sometimes it is argued that Iranian planning system has been depended on will of politicians and powerful people. There has not been any correct understanding concerning social, economic and historical situation of Iranian society in the thinking of development planners. Development plans have not benefited from scientific framework appropriate to natural, social and economic condition of the country, thus, the economic goals of the programs have not been realized. Literature review is the first section of this paper, then some economic indices studied including economic growth rate, inflation, unemployment, productivity, income distribution and size of government. The study of these indices shows that how far the implementation of the programs has achieved the primary economic goals. The article will end by addressing the factors that influence the above-mentioned trends from the perspective of mental structures.

PURPOSE

The main goal of this article is analyzing the economic achievements of 70 years' development programs and their effective factors from the viewpoints of mental structures.

METHODOLOGY

Research required data have collected through interview with development planers elites and some documents. Planner elites were including 28 persons. They were university professors specializing in planning, experts of management and planning organization in Tehran and some provinces and a number of doctoral students related to development planning. Collected data and statements analyzed through grounded theory and inductive reasoning. Grounded theory is a well-known methodology employed in many research studies. Qualitative and quantitative data generation technique can be used in a grounded theory study. Grounded theory sets out to discover or construct theory from data systematically obtained and analyzed using comparative analysis. While, grounded theory is inherently flexible, it is a complex methodology.

RESULT AND DISCUSSION

Study and analyzing of economic indices including economic growth rate, inflation, unemployment, productivity, income distribution and size of government have indicated that none of the Iran development programs including before and after the revolution, has reached its primary economic goals. Analyzing collected data using grounded theory showed that six factors were effective in this process from the viewpoints of mental structure. These are as follows:

Theoretical framework. The dominant economic development theory has been modernization, structural oriented pattern and basic needs pattern, respectively during Pahlavi rule. The structural adjustment program is the most important model of Iranian development since the Iranian revolution. The main characteristic of this model is to follow of free economy and privatization, while not meeting any of its requirements in the country, as a result, intermediation activities in the Iranian economy have grown, while productive activities have weakened.

Democratic Structure. One of the requirements for sustainable development is to ensure voluntary public participation. Implementing redistribution policies, taxation, universal insurance and ensuring minimum living condition for all people in society and reducing poverty requires democratizing power structure.

Cultural Characteristics. One of the needs of positive economic transformation is cultural characteristics. The belief in production work and interest in lucrative mediation work is hindrance to development. In Iran, this argument is not universally accepted and the policy-making system does not encourage productive activities.

Economic Dependent on the Politic. Iran is more involved in world politics than its economic weight. As a result, many costs are being imposed on the country, which has a negative impact on the country's economic development, while Iran is rich in natural and human resources.

The Atmosphere of Uncertainty. One of the needs for sustainable development is the existence of an atmosphere of confidence. The Factors of natural environment are one of the uncertain factors unless man can dominate natural environment through scientific technology. Market volatility is another factor, which, coupled with the instability of the natural environment, impedes economic investment.

Economic as a collective life system. The production is not only an economic subject, but it is a social, cultural and political matter. The service sector must support production directly and indirectly. There is no such thinking in Iran. The service sector has been mixed with speculation and deviated from its original function.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

CONCLUSION

Findings show that economic goals of development plans have not been realized after 70 years. The maximum rate of realization of economic goals is only 50 percent in some pans. The plans have not had any correct theoretical framework appropriate to county's condition. There has not been people voluntary participation due to lack of democratic structure. The form of appearance of planning always prevailed over its obligations and supporting institutions in Iran. Many believe the best job is to have high income but it takes less time and is easier to do, therefore, may have preferred intermediary jobs. No particular economic theory has governed the planning process. Work does not have a significant validity; in spite of low economic weight of country among the world, a large share of world politics is being pursued in this country. The impact of natural, economic and social stabilities on production development does not matter and economics is not considering as an organic phenomenon. The role of democratic structure and powerful social society in economic development not paying attention in development plans. No attention is paid to the motivation structure of economic activities in formulating development plans. Therefore, mental structure of planners has an important role in realizing economic goals of development plan that needs to be corrected, otherwise it is not possible to achieve balance and sustainable development, and negative mental structures play an important role in failing to fulfill development programs in Iran.

NOVELTY

The novelty aspect of the paper is that it specifically addresses the role of thought and mental structure in economic development and has examined many of negative mental structure affecting economic development in Iran.

BIBLIOGRAPHY

- Acemoglu, D., Johnson, S. & Robinson, J. A. (2005). *Institution as the Fundamental cause of long run growth*. Working paper series, Retrieved from <https://www.nber.org/papers/w10481.pdf>
- Afrakhteh, H. (2015). *Ruykardhā-ye barnāmerizi-ye rustāyi-ye Iran az manzar-e bumisāzi [Rural planning approaches of Iran]*. Tehran, Iran: Kharazmi University Press.
- Allan, G. (2003). A critique of using grounded theory as a research method. *Electronic Journal of Business Research Methods*, 2(1), 1-10.
- Arabmazar, A., & Noormohamadi, K. (2016). *Tahlil-e enteqādi-ye hadafhā-ye eqtesādi-ye barnāmeḥā-ye towse'e dar Iran qbl va ba'd az enqelab [The Critical Analysis of Economic Goals of Development Planes in Iran (Pre and Post Revolution Era)]*. *Social Studies and Researches in Iran*, 5(1), 19-4222. doi: 10.22059/jisr.2016.58374
- Bazmohammadi, H., & Cheshmi, A. (2005). *Andāze-ye dowlat dar eqtesād-e Iran [The size of government in the Iranian economy]*. *Economic Research Collection Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, No.29.
- Behesti Dehkordi, A.; & Mohammadkhani Tabasi, M. (2016). *Amalkard-e šāxeshā-ye omde-ye kalān-e eqtesādi dar barnāmeḥā-ye čāhārom va panjom [Performance of major macroeconomic indicators in fourth and fifth programs]*. *Journal of Society and Economy*, 29, 11-60.
- Eisavi, C. Ph. (1983). *Tārix-e eqtesādi-ye Iran [The economic history of Iran] (Y. Azhand)*. Tehran, Iran: Gostare.
- Ghaffari, M., & Igder, A. (2017). Developmental state; Prerequisite for realization of good governance. *Interdisciplinary Studies in Humanities*, 10(1), 103-124. doi: 10.22631/isih.2018.2604.3000
- Ghaffary, G. (2016). *Puyāyišenāsi-ye barnāmeḥā-ye towse'e dar Iran ba'd az enqelāb-e Eslāmi [Dynamics of development programs in Iran post Islamic Revolution]*. *Quarterly of Social Studies and Research in Iran*, 5(1), 1-18. doi: 10.22059/jisr.2016.58373
- Heidari, A. (2006). *Tahlili bar rošd-e maqālāt-e Iran dar majallāt-e thaht-e pušes-e ISI; Če bāyād kard? [Analysis of Iranian papers progress in ISI Journals; what should be done?]*. *Journal of Pažuhešgarān*, 3(8&9), 4-11.
- Hoseininejad S. M., & Eghtesadin, M. R. (2006). *Arzyābi-ye amalkard-e barnāmeḥā-ye towse'e dar mowred-e kāheš-e faqr bā estefāde az raveš-e solte-ye tasādofi [Performance evaluation of the evelopment anti – poverty programs in Iran: An application of stochastic dominance technique]* *Journal of Economic Research and Policies*, 13(36), 33-61.
- Jamali, H., & Zolfaghari, V. (2015). *Eqtesad-e siyasi-ye towse'e va democrasi dar Brazil [Political economy of development and democracy in Brazil (1960-200)]*. *Journal of Interdisciplinary Studies in the humanities*, 7(4), 73-104. doi: 10.24200/ISIH.2015.205

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Jannat, M.S. (2006). Arzyābi-ye barnāmeḥā-ye towse'e-ye eqtesādi dar Iran (5th part) [Evaluation of economic development programs in Iran]. *Donyā-ye Eqtesād Newspaper*, No. 1156, Reterived from <https://donya-e-eqtesad.com>
- Jannat, M.S. (2010). Dalāyel-e peydāyeš va farāyand-e tahavol-e barnāmerizi-ye eqtesādi [Reasons of emerging and evolution process of economic planning]. *Donyā-ye Eqtesād Newspaper*, Reterived from magiran.com/article/2152409
- Khalatbari, F. (January 5 2017). *Siyāsathā-ye faqrzodāyi* [Poverty alleviation policies]. Speech in National Conference of Poverty alleviation, Tehran, Iran: Allameh Tabataba'i University.
- Kuhn, T. S. (1990). *Sāxtār-e enqelābhā-ye elmi* [The structure of scientific revolutions] (A. Aram, Trans.). Tehran, Iran: Suruš.
- Lacoste, Y. (1968). *Jografiyā-ye kamrošdi* [The geography of under development countries] (S. Sahami, Trans.). Mašhad, Iran: Toos.
- Mahljoo, M. (2006). *Kučaksāzi-ye dowlat dar eqtesād-e Iran: manteq-e haqiqat ya xatabe-ye qodrat* [Government Downsizing in Iran economy] (speech). *Goft-o-Gu*, 1, 24-45.
- McLeod, T. S. (1997). *Barnāmerizi-ye melli dar Iran* [National planning in Iran] (A. Mohammad beige, Trans.). Tehran, Iran. Ney.
- Meier, G.M. (2005). *Biography of subject: An evolution of development economics*. UK: Oxford University Press.
- Momeni, F. (1374). *Kalbodšekāfi-ye yek barnāme-ye towse'e* [Autopsy of a Development Program]. Tehran, Iran: Institute of Economic Research.
- Momeni, F. (1395). *Tahavolāt-e teknoloži va ayande-ye towse'e dar Iran* [Effect of technological innovations on economic development]. Tehran, Iran: Nahādgārā.
- Momeni, F. (1396). Edāat-e ejtemā'i, āzādi, va towse'e dar Iran-e emrooz [social justices, freedom and development in contemporary Iran]. Tehran, Iran: Neqš-o-Negār.
- Momeni, F. (1396). *Elzāmāt-e nahādi-ye towlid mehvari va ešteghāl-e movalled* [Institutional Requirements for Manufacturing and Employment]. Speech on April 13 2017. Tehran, Iran: Institute of Religion and Economic Studies.
- Momeni, F. (2017b). Edāat-e Iran va Siasat-e afatzadegi [Iran Economy and Pest Politisation]. Tehran, Iran: Institute of Economic Research.
- Momeni, F. (2018a). Evaluation and costs of health proposal. Speech in November 18 2018, Tehran, Iran: Institute of Religion and Economic.
- Motavasehi, M., Mashhadiahmad, M., & Nikoonesbati, A. (2011). Negligence of institutions: it's causes and consequences on interdisciplinary studies in economics. *Interdisciplinary Studies in Humanities*, 2(3), 141-159. doi: 10.7508/isih.2010.07.006
- Nazemi, A., & Ghadiri, R. (2006). *Ayandenegāri az mafhum tā ejrā* [Futur study from concept to implement]. Tehran, Iran: Ministry of Industries and Mines.

- Nikoonesbati, A. (1395). Barresi-ye dalāyel-e šekast-e barnānehā-ye towse'e dar Iran, yek tahlil-e nahādi [reasons of failure in development planning in Iran; An institutional analysis]. *Journal of Society and Economic*, 8(30), 179-195.
- North, D. C. (1994). Economic performance through time. *The American Economic Review*, (84)3, 359-368.
- North, D. C. (2000). *The new institutional economics and third world development*. London and New York: Routledge.
- North, D.C. (1396). *Fahm-e farāyand-e tahavol-e eqtesādi* [Understanding the process of economic change] (M.S. Mohajerani, & Z. Farzizade). Tehran, Iran: Nahadgara.
- North, D.C., Wallis, J., Webb, S.B., & Weingast, B.R. (1395). *In the shadow of violence: politics, economics, and the problem of development* (M. Mirdamadi, & M.H. Naeimipoor, Trans.; 1st ed.). Tehran, Našr-e Rozane.
- Razaghi, E. (1988). *Eqtesād-e Iran* [Economy of Iran]. Tehran, Iran: Ney.
- Reserches Centere of Parliament (12017). *Eqtesād-e Iran dar sāl-e 1396* [Iran economy in 2017]. Tehran, Iran: Author.
- Sajadi, H. (2017). Meta-Synthesis of weak points and facilitators of Iran's national development plans. *State Studies*, 3(10), 65-108. doi: 10.22054/tssq.2017.14044.130
- Sariolghalam, M. (2016). *Aqlāniyat va towse'e yāftegi-ye Iran* [Rationality and Iran's national development] (11th ed.). Tehran, Iran: Fruzān Ruz.
- Shaghghi Shahri, V. (2018). Arzyābi-ye barnānehā-ye panj-sāle-ye towse'e-ye kešvar az manzar-e tahaqoq-e ahdāf-e eqtesādi-ye sanad-e češmandāz [Evaluation of Iranian 20-year outlook's economic objectives in five-year development plans]. *Majlis and Rahbord*, 25(94), 109-137.
- Shakeri, A. (2015). *Moqaddamei bar eqtesād-e Iran* [An introduction to the economy of Iran]. Tehran, Iran: Rafe'.
- Taleb, M., & Anbari, M. (2006). Dalāyel-e nākāmi-ye nezām-e barnāmerizi-ye towse'e dar Iran-e asr-e Pahlavi [Reasons of inefficiencies of development planning system in Iran in the second Pahlavi era]. *Name-ye Olum-e Ejtema'i*. *Sociological Review*, 4(27), 181-202.
- Vaez Mahdavi, M.R. (1396). *Arzyābi-ye siyāsathā-ye faqrzodāyi* [The evaluation of poverty reduction policvies]. Speech in October 26 2017. Tehran, Iran: Institute of Religion and Economy.
- World Bank (2005). *Economic growth in the 1990s learning from a decade of reform*. Washington, DC: The World Bank.
- Zakeri, N. (December 20 2018). *Eqtesād-e Iran va āfat-e siyāsatzadegi* [Iran economy and the pest of politicization]. Tehran, Iran: Institute of Religion and Economic Studies.
- Zali, N. (2012). Asibšenāsi-ye barnāmerizi dar Iran bā pišnahād-e ma'muriyat-e mehvari dar siyāsatzozārihā-ye towse'e [Pathology of planning in Iran]. *Journal of Regional Planning*, 4(6), 81-89.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

نقش سازه‌های ذهنی در تحقق برنامه‌های توسعه ایران

حسن افراخته^۱

دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۱۶؛ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۲۷

چکیده

ایران در بین کشورهای توسعه‌نیافته از طولانی‌ترین تاریخ برنامه‌ریزی توسعه برخوردار است اما همچنان در گروه کشورهای در حال توسعه قرار دارد. هیچ‌یک از برنامه‌های توسعه، قبل و بعد از انقلاب، به اهداف اقتصادی خود دست نیافته است. اکنون، کشور نه تنها جایگاه نسبی مناسبی از نظر سطح توسعه در جهان ندارد بلکه در مواردی نیز شاهد سیر قهقراپی بوده است. هدف این مقاله، آن است که دستاوردهای اقتصادی برنامه‌های ۷۰ ساله توسعه ایران را مورد واکاوی قرار دهد و عوامل مؤثر آن را از منظر سازه‌های ذهنی تحلیل کند. داده‌های مورد نیاز تحقیق از طریق اسنادی و مصاحبه با نخبگان برنامه‌ریزی توسعه جمع‌آوری شده است. داده‌های جمع‌آوری شده از طریق گراند تئوری و استدلال استقرایی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که اهداف اقتصادی برنامه‌های توسعه بعد از ۷۰ سال تحقق نیافته است. زیرا برنامه‌ها مبتنی بر بنیان نظری محکم و منطبق بر شرایط کشور نبوده است. بنابراین، مشارکت داوطلبانه مردمی به دلیل نبود ساختار دموکراتیک تأمین نشده است؛ کار از اهمیت لازم برخوردار نبوده است؛ با وجود وزن کم اقتصادی ایران در جهان، در این کشور سهم بالایی از سیاست‌های جهان تعقیب می‌شود؛ به نقش تأمین فضای با ثبات طبیعی، اقتصادی و اجتماعی در گسترش تولید، اهمیتی داده نمی‌شود؛ و به اقتصاد به مثابه کل ارگانیک توجهی مبذول نمی‌شود. در نتیجه، سازه‌های ذهنی، نقش مهمی در عدم تحقق برنامه‌های توسعه در ایران ایفاء می‌کند.

کلیدواژه‌ها: برنامه‌های توسعه، سازه‌های ذهنی، دستاورد اقتصادی، ایران

۱. استاد جغرافیا، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

afrahkhteh@khu.ac.ir ✉

۱. مقدمه

ایران در بین کشورهای توسعه نیافته طولانی ترین تاریخ برنامه ریزی توسعه را دارد. اصطلاح «دور باطل فقر» و یا «شکستن دور باطل فقر» به کمک برنامه ریزی را برای اولین بار ابوالحسن ابتهاج، یکی از مدافعان و معماران اصلی برنامه ریزی اقتصادی در ایران به کار برد. ناظران خارجی نیز از این نکته غافل نبوده اند به طوری که در شماره ۱۲ مارس ۱۹۴۷ روزنامه نیویورک هرالدری بیون^۱ ایالات متحده آمده است: «ابتهاج این مکتب (برنامه ریزی) را با انرژی بی پایانی تبلیغ می کند و قوام (نخست وزیر وقت) و شاه هر دو مشتاقانه هواخواه آن شده اند». ابتهاج در سخنرانی خود در کنفرانس بین المللی صنعتی ۱۹۶۱ که در شهر سن فرنیسکو تشکیل شده بود، درباره برنامه ریزی می گوید: «اگر کشورهای عقب مانده بخواهند دور باطل فقر و رکود را در هم بشکنند، برای سرمایه گذاری در حدی که لازم است، ناگزیرند دست به برنامه ریزی ملی بزنند» (جنت، ۱۳۸۵). اولین برنامه توسعه ایران در سال ۱۳۲۷ (۱۹۴۸) تدوین شد (نیکو نسب، ۱۳۹۵). یعنی برنامه ریزی رسمی در ایران قدمتی ۷۰ ساله دارد. آلمان در سال ۱۹۳۳، فرانسه و ژاپن در سال ۱۹۴۷ و چین و هند چند سال بعد از ایران برنامه ریزی را آغاز کردند (مؤمنی، ۱۳۷۴). همه کشورهای مزبور اکنون در قلمرو کشورهای توسعه یافته هستند اما ایران همچنان در گروه کشورهای در حال توسعه قرار دارد؛ زیرا همه برنامه هایی که قبل و بعد از انقلاب اجرا شده اند و نیز برنامه ششم توسعه، که تاکنون اجرا شده و در حال اجرا است، دستاوردهای قابل انتظار را در پی نداشته است؛ کشور جایگاه نسبی مناسبی از نظر سطح توسعه در جهان نداشته و در مواردی نیز شاهد سیر قهقرایی بوده است.

طالب (۱۳۸۵، ۲۰۲-۱۸۱) بر این باور است که ایرانیان از تمدن غربی تنها مظاهر و مصادیق عینی تمدن یا مدرنیزاسیون را گرفته اند ولی مبانی نظری خلق این تمدن را نشناخته و یا آن را نفی کرده اند. از این رو، اندیشه توسعه به شکل متزلزلی از نظام برنامه ریزی گرفتار شده است و به فکر نهادسازی برای توانمندسازی افراد و افزایش قدرت انتخاب او نیست؛ به همین دلیل، نظام برنامه ریزی در ایران از نظر اندیشه ای، معطوف به خواست و امیال

مطالعات میان رشته ای در علوم انسانی

۵۰

دوره ۱۱، شماره ۳
تابستان ۱۳۹۸
پیاپی ۴۳

1. International Herald Tribune

سیاستمداران و صاحبان قدرت بوده است. بهشتی دهکردی و محمدخانی طبسی (۵، ۱۳۹۵) باورهای مدیران ارشد و فرادستان کشور را از جمله اولین و مهمترین عامل عدم توفیق برنامه‌های چهارم و پنجم توسعه بعد از انقلاب می‌دانند. به نظر غفاری (۱۳۹۵، ۱-۱۸)، نبود بحث‌های نظری و روشمند درباره درک درست شرایط اجتماعی-تاریخی، داشته‌ها و نداشته‌های جامعه ایران و قبیله‌ای اندیشیدن، در عدم تحقق برنامه‌های توسعه بسیار مؤثر بوده است. بنابراین، بهره‌مندی برنامه‌های توسعه از چارچوب نظری محکم و سازه‌های ذهنی علمی و متناسب با شرایط محیط طبیعی و ویژگی‌های اجتماعی و اقتصادی کشور از الزامات توفیق این برنامه‌ها است.

هدف این مقاله آن است که دستاوردهای اقتصادی برنامه‌های ۷۰ ساله توسعه ایران را مورد واکاوی قرار دهد و توفیق یا عدم توفیق برنامه‌ها را در دستیابی به اهداف اقتصادی، تنها از منظر «سازه‌های ذهنی» تجزیه و تحلیل کند. در این مقاله، ابتدا پیشینه موضوع به اجمال مورد بررسی قرار می‌گیرد. آنگاه با تکیه بر اسناد مدون، برخی شاخص‌های اقتصادی- از جمله متوسط نرخ رشد اقتصادی، تورم، بیکاری، بهره‌وری، توزیع درآمد و اندازه دولت- از نظر می‌گذرد تا نشان داده شود که اجرای این برنامه‌ها تا چه اندازه به اهداف اقتصادی خود دست یافته است. سپس، عوامل مؤثر در روند مزبور، از منظر نقش سازه‌های ذهنی مورد بحث قرار می‌گیرد.

۲. پیشینه تحقیق

کوهن^۱ (۱۳۶۹) معتقد است که پارادایم‌ها راهنمای دانشمندان در مشاهدات و نظریه پردازی است. با تغییر پارادایم، شیوه تحلیل و سؤالات نیز تغییر می‌کند. مباحث نظری اعم از استدلال‌ها و اطلاعاتی که توسط اندیشمندان آکادمیک مطرح شود، زمینه‌ساز سیاست‌گذاری دولت‌ها، نهادهای بین‌المللی و حتی سازمان‌های غیردولتی است (می‌یر^۲، ۲۰۰۵، ۹). به نظر کینز^۳، عقاید اقتصاددانان و فیلسوفان علوم سیاسی، به‌رغم

1. Thomas Kuhn
2. Meier
3. John Maynard Keynes

صحت و سقم آن، از آنچه که به طور معمول تصور می شود نیرومندتر است. در حقیقت همین گروه کوچک است که دنیا را اداره می کند. به اعتقاد داگلاس نورث^۱، تغییرات اقتصادی بلندمدت نه تنها به علت تغییر قیمت های نسبی، که در الگوهای نئوکلاسیک بر آن تأکید می شود، رخ می دهد، بلکه به دلیل دیدگاه های ایدئولوژیک در حال تکامل نیز روی می دهد. به نظر شومپتر^۲ نظریه اقتصادی یک ابزار است، بنابراین، باید در انتخاب ابزار برای تحلیل پدیده ها دقت لازم مبذول گردد (به نقل از نیکونستی، ۱۳۹۵، ۱۸۰-۱۸۷).

از نظر بانک جهانی فرضیه جهانشمولی، که اساس نظریه نئوکلاسیکی و مبنای سیاست گذاری آن بوده، اشتباه است؛ زیرا هیچ مجموعه جهانی یکسانی از قواعد وجود ندارد که منجر به رشد اقتصادی پایدار شود. رشد اقتصادی پایدار بستگی به عوامل مهمی دارد که لازم است در طول زمان به آن دست یافت؛ از جمله این عوامل، انباشت سرمایه فیزیکی و انسانی، کارآمدی در تخصیص منابع، به روز شدن تکنولوژی و توزیع مناسب منافع رشد است. هر کدام از این عوامل در هر زمانی اهمیت بسیار دارد. بنابراین، به سیاست هایی نیاز است که به این موارد توجه کند و لازم است نهادهایی برای دستیابی به این الزامات رشد اقتصادی پایدار ایجاد شود (بانک جهانی، ۲۰۱۵).

به نظر عجم اوغلو، جانسون و رابینسون (۲۰۰۵، ۳۸۶-۳۸۵) در برخی از تلاش های علمی صورت گرفته در زمینه نظریه رشد، بر اهمیت سیاست های اقتصادی مانند مالیات ها، ارائه سو بسید به تحقیقات، موانع موجود بر سر راه پذیرش تکنولوژی و سیاست های سرمایه انسانی تأکید می شود، اما تفاوت سطح فقر و غنای برخی جوامع، ارتباط بسیار زیادی با تفاوت سطوح نهادی آنها نیز دارد؛ یعنی برخی جوامع «نهادهای اقتصادی نامناسب تری» در مقایسه با سایر جوامع دارند. نقش نهادها در علم اقتصاد به قدری ارزشمند است که حذف نهادها یکی از ناخوشایندترین اتفاقات در طول تاریخ علم اقتصاد دانسته شده است. اتفاقی که موجب شده هر چه بیشتر این علم از مسائل دنیای واقعی فاصله بگیرد (متوسلی، شهدی احمد، و نیکونستی، ۱۳۸۹).

1. North Douglass Cecil
2. Schumpeter

برخلاف دیدگاه علم اقتصاد مدرن، توسعه اقتصادی فرایند تدریجی افزایش آموزش، سرمایه و بهبود حداقلی در حاکمیت قانون نیست؛ گرچه ممکن است هر یک از این موارد سبب بهبود شرایط به واسطه حرکت در جهت گذار به دموکراسی شود، اما این تغییرات تدریجی تا زمانی که در یک نظم با دسترسی محدود (نظام غیردموکراتیک) باشد، به توسعه منتهی نخواهد شد. در عوض، فرایند توسعه حرکت از نظم با دسترسی محدود به نظم با دسترسی آزاد (دموکراتیک) است (نیکونستی، ۱۳۹۵).

نورث معتقد است اگر نهادها به عنوان قواعد بازی تلقی شوند، سازمان‌ها بازیکنان آن خواهند بود (نورث، ۲۰۰۰، ۲۳). سازمان‌ها «از مجموعه‌ای از افراد، که حول هدف مشترکی برای رسیدن به اهداف معینی متحد شده‌اند، تشکیل شده است. سازمان‌ها به عنوان شاکله‌های سیاسی^۱ (بازیگران سیاسی، شورای شهر، هیئت‌های نظارت‌کننده)، شاکله‌های اقتصادی (شرکت‌ها، اتحادیه تجاری، مزارع فامیلی، شرکت‌های تعاونی)، شاکله‌های اجتماعی (مؤسسات فرهنگی، انجمن‌های مختلف) و شاکله‌های آموزشی (مدارس، دانشگاه‌ها، مراکز آموزش مهارت‌های شغلی) هستند (نورث، ۱۹۹۴، ۳۶۱). هدف قواعد بازی با هدف بازیگران یکسان نیست؛ هدف قواعد، تنظیم مقرراتی است که بر اساس آن بازی انجام شود اما هدف بازیگران پیروزی در بازی است. پارادایم اکتشافی برنامه‌ریزی، آینده را نتیجه علت و معلولی گذشته می‌داند و به نوعی جبرگرایی پنهان معتقد است. در این پارادایم انسان صرفاً ناظر بیرونی است که تنها می‌تواند به اکتشاف آینده محتوم بپردازد. این پارادایم مبتنی بر پیش‌بینی است و اکتشاف آینده تنها نتیجه منطقی آن است (ناظمی و قدیری، ۱۳۸۵، ۱۳). اما در پارادایم هنجاری، نیروی انسان در ساخت آینده در نظر گرفته می‌شود و انسان جایگاه بیرونی و مشاهده‌گر خود را تغییر داده و با رویکرد ساخت آینده روبروست. در این پارادایم انسان با طیف وسیعی از آینده‌ها شامل آینده‌های ممکن، محتمل و باورکردنی روبروست که رسیدن به هر کدام از آنها بستگی به سطح و کیفیت خواسته انسان یعنی آینده مطلوب وی دارد. در این پارادایم برخلاف پارادایم اکتشافی، جبرگرایی پنهان وجود ندارد بلکه انسان کاملاً مختار است مسیر زندگی خود را انتخاب کند (زالی، ۱۳۹۱).

1. Political bodies

سازه‌های ذهنی در واقع الگوهای ذهنی و فکری هستند که زاویه دید نگاه به آینده را مشخص می‌کنند. اگر این الگوها منطبق بر واقعیت‌های محیطی، اجتماعی و اقتصادی باشند، بیشترین ثمربخشی را برای نیل به مقصود خواهد داشت. در غیر این صورت، به اتلاف زمان و منابع کشور منجر خواهد شد.

۳. روش تحقیق

داده‌های موردنیاز تحقیق از طریق اسنادی و مصاحبه با نخبگان برنامه‌ریزی توسعه جمع‌آوری شده است. این افراد شامل ۲۸ نفر از اساتیدی که در دانشگاه‌های مختلف به تدریس درس برنامه‌ریزی اشتغال دارند، کارشناسان سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی در تهران و برخی استان‌ها و تعدادی از دانشجویان دوره دکتری مرتبط با برنامه‌ریزی بوده‌اند. با استفاده از اسنادی که فهرست آن‌ها در منابع مقاله آمده است و نظرات نخبگان مزبور، گزاره‌های تحقیق تنظیم شده است. گزاره‌های تنظیم‌شده از طریق نظریه زمینه‌ای (گراند تئوری) و استراتژی استقرایی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. نظریه زمینه‌ای یک روش پژوهشی استقرایی و اکتشافی است که در حوزه‌های موضوعی گوناگون به پژوهشگران امکان می‌دهد تا به‌جای اتکا به نظریه‌های موجود، خود به تدوین نظریه اقدام کند. این روش، در ساده‌ترین شکل ممکن، عبارت است از فرایند ساخت یک نظریه مدون از طریق گردآوری سازمان‌یافته داده‌ها و تحلیل استقرایی آن‌ها برای پاسخگویی به پرسش‌های نوین آن دسته از پژوهش‌های کیفی که فاقد مبانی نظری کافی در زمینه موضوع مورد مطالعه هستند (آلن^۱، ۲۰۰۳، ۴).

۴. بحث و نتایج

قبل از انقلاب، برنامه اول توسعه مشکل از مجموعه طرح‌های عمرانی موردنیاز کشور بود که ارتباط منسجمی با هم نداشت. الگوی برنامه دوم فاقد جامعیت لازم بود. برنامه سوم جایگزینی واردات را مد نظر داشت. برنامه چهارم، جایگزینی واردات و رشد تولید ملی به کمک سرمایه‌گذاری خصوصی و دولتی را هدف قرار داده بود. الگوی برنامه پنجم، افزایش

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۵۴

دوره ۱۱، شماره ۳
تابستان ۱۳۹۸
پیاپی ۴۳

1. Allan

سرمايه‌گذاري و رشد توليد ملي، جايزگزيني واردات، پي‌ريزي صنايع سنگين و کاهش رشد جمعيت بود. الگوي برنامه ششم، برنامه‌ريزي جامع اقتصادي و استراتژي برنامه، رشد اقتصادي کشور و جايزگزيني واردات تعيين شده بود. بنا بر اين، ديدگاه نظري مسلط در تمام پنج برنامه توسعه قبل از انقلاب، الگوي نوسازي با هدف رشد اقتصادي بوده است.

بعد از انقلاب برنامه‌هاي توسعه، رشد اقتصادي، استراتژي جايزگزيني واردات، عدالت اجتماعي، رشد فضائل براساس اخلاق اسلامي، افزايش بهره‌وري، تربيت نيروي انساني، رشد و توسعه پايدار، تقسيم بهينه منابع و امکانات عمومي و تعديل ساختاري را تعقيب کرده است. يعني به‌رغم تغيير دولت‌ها و شعارهاي متفاوت آن‌ها تا برنامه دوم، الگوي نوسازي، شمع راهنماي متوليان برنامه‌ريزي بوده است و در برنامه دوم توسعه کشور به ويکرد اجماع و اشنگتني و تعديل ساختاري نقش پررنگ‌تري داده شده است. تداوم اين نگرش در تدوين برنامه‌هاي سوم و چهارم توسعه نيز ادامه يافت. در برنامه پنجم توسعه نيز هرچند دولتمردان وقت به شدت از اين پارادايم انتقاد مي‌کردند، اما اجرائي برنامه‌هايي مانند سهام عدالت و هدفمندی يارانه‌ها نشان مي‌دهد که مبنای نظري برنامه همچنان همان سياست‌هاي اجماع و اشنگتني و تعديل است (نيکونسي، ۱۳۹۵) که اندکي تشعشعات ايدئولوژيک در آن به چشم مي‌خورد. برنامه ششم توسعه نيز با همين ديدگاه تنظيم شده است. جهت درک آثار اقتصادي اجرائي برنامه‌هاي توسعه با دستگاہ نظري مزبور، شاخص‌هاي مورد بررسي قرار گرفته است. از جمله:

۴-۱. متوسط نرخ رشد اقتصادي

جدول شماره (۱)، متوسط نرخ رشد اقتصادي کشور را در طول برنامه‌هاي توسعه قبل از انقلاب و جدول شماره (۲)، متوسط نرخ رشد اقتصادي را در طول برنامه‌هاي بعد از انقلاب نشان مي‌دهد.

جدول شماره (۱). متوسط نرخ رشد اقتصادي در برنامه‌هاي توسعه قبل از انقلاب

برنامه	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم
دوره	۱۳۲۷-۱۳۳۴	۱۳۳۴-۱۳۴۱	۱۳۴۲-۱۳۴۶	۱۳۴۷-۱۳۵۱	۱۳۵۲-۱۳۵۶
نرخ رشد اقتصادي	۶	۱۱	۱۴	۱۳	۱/۶

منبع: بانک مرکزي جمهوري اسلامي ايران، ۱۳۹۸

مطالعات ميان‌رشته‌اي در علوم انساني

۵۵

نقش سازه‌هاي ذهني در
تحقق ...

جدول شماره (۲). متوسط نرخ رشد اقتصادی کشور در طول برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب

عنوان برنامه	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم
سال‌های دوره	۱۳۶۸-۱۳۷۲	۱۳۷۴-۱۳۷۸	۱۳۸۳-۱۳۷۹	۱۳۸۴-۱۳۸۸	۱۳۹۴-۱۳۹۰
متوسط نرخ رشد اقتصادی	۷/۴	۳/۲	۶/۱	۴/۴	-۰/۳۸

منبع: سازمان برنامه و بودجه، سال‌های ۱۳۶۸-۱۳۹۵

بر اساس جدول‌های (۱) و (۲)، نرخ رشد اقتصادی در طول برنامه‌های توسعه قبل از انقلاب نسبت به برنامه‌های بعد از انقلاب بالاتر بوده است اما در مجموع، افت و وخیز زیادی داشته است، این نرخ رشد در برنامه چهارم بعد از انقلاب، ۴/۴ درصد و در برنامه پنجم بعد از انقلاب منفی ۰/۳۸ بوده است. در حالی که هدف برنامه مزبور، رشد اقتصادی حداقل ۸ درصدی بوده است.

ضریب خود کفایی تأمین انرژی غذایی مصرفی از منابع داخلی از میزان ۷۵ درصد در سال (۱۳۸۳) به مقدار ۵۵ درصد در سال آخر برنامه چهارم (۱۳۸۸) تنزل یافته است که بیانگر تشدید واردات مواد غذایی بوده است. انواع تولیدات کشاورزی تنها ۲۲ درصد اهداف مورد انتظار در برنامه چهارم توسعه بوده است (سجادی، ۱۳۹۶).

در شرایط فعلی سرمایه در گردش بنگاه‌های اقتصادی از بین رفته است و بخشی از این بنگاه‌ها تعطیل شده‌اند و نرخ اشتغال نیز کاهش یافته است؛ به گونه‌ای که ریاست جمهوری ایران در اسفندماه سال ۱۳۹۷ می‌گوید:

افزایش تعداد متقاضیان کار، امسال تقریباً یک رکورد بوده است. امسال یک میلیون و ۲۰۰ هزار نفر خواستار شغل بودند. امسال و پارسال ما سالی ۷۰۰ هزار شغل ایجاد کردیم. درعین حال بیکارهای قبلی هم هستند، بیکارهای جدید هم به آنها اضافه می‌شوند. یعنی اگر سالی یک میلیون نفر وارد بازار کار شوند و ما ۷۰۰ هزار شغل ایجاد کنیم باز، ۳۰۰ هزار نفر به آمار بیکاران اضافه شده است.

۴-۲. درصد نرخ تورم

جدول شماره (۳)، متوسط نرخ تورم را در طول برنامه‌های توسعه قبل از انقلاب و جدول شماره (۴)، متوسط نرخ تورم را در طول برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب نشان می‌دهد. بر اساس این

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۵۶

دوره ۱۱، شماره ۳
تابستان ۱۳۹۸
پیاپی ۴۳

جدول‌ها، متوسط نرخ تورم قبل از انقلاب نسبت به بعد از انقلاب کمتر بوده است و سپس در سال‌های منتهی به انقلاب افزایش پیدا کرده و از بعد از انقلاب همیشه از رقم ۱۴/۲ درصد بالاتر بوده است، درحالی‌که هدف برنامه چهارم، کاهش نرخ تورم به ۹/۹ درصد بوده است.

جدول شماره (۳). متوسط نرخ تورم در طول برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب

برنامه	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم
دوره	۱۳۲۷-۱۳۳۴	۱۳۳۴-۱۳۴۱	۱۳۴۲-۱۳۴۶	۱۳۴۷-۱۳۵۱	۱۳۵۲-۱۳۵۶
نرخ تورم	۵/۳	۴/۹	۱/۵	۳/۷	۱۴/۷

منبع: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۸

جدول شماره ۴. متوسط نرخ تورم در طول برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب

عنوان برنامه	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم
سال‌های دوره	۱۳۶۸-۱۳۷۲	۱۳۷۸-۱۳۷۴	۱۳۷۹-۱۳۸۳	۱۳۸۸-۱۳۸۴	۱۳۹۰-۱۳۹۴
متوسط نرخ تورم به درصد	۱۸/۸	۲۵/۶۲	۱۴/۲	۱۵/۳۸	۲۲/۸۴

منبع: بانک مرکزی، ۱۳۶۸-۱۳۹۵

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۳-۴. نرخ بیکاری

جدول شماره (۵) و (۶) به ترتیب نرخ متوسط بیکاری نیروی کار کشور را در طول برنامه‌های توسعه قبل و بعد از انقلاب نشان می‌دهد.

جدول شماره (۵). متوسط نرخ بیکاری نیروی کار کشور در طول برنامه‌های توسعه قبل از انقلاب

برنامه	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم
دوره	۱۳۲۷-۱۳۳۴	۱۳۳۴-۱۳۴۱	۱۳۴۲-۱۳۴۶	۱۳۴۷-۱۳۵۱	۱۳۵۲-۱۳۵۶
نرخ بیکاری	۲/۶	۹/۶	۸/۷	۹/۲	۱۴/۸

منبع: رزاقی، ۱۳۶۷: ۱۰۵

جدول شماره ۶. نرخ متوسط نرخ بیکاری نیروی کار کشور در طول برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب

عنوان برنامه	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم	ششم
سال‌های دوره	۱۳۶۸-۱۳۷۲	۱۳۷۸-۱۳۷۴	۱۳۷۹-۱۳۸۳	۱۳۸۸-۱۳۸۴	۱۳۹۰-۱۳۹۴	۱۳۹۶
متوسط نرخ بیکاری	۹/۱	۱۳/۰۳	۱۲/۶۸	۱۱/۱۲	۱۱/۲۸	۱۲/۶

منبع: مرکز آمار ایران

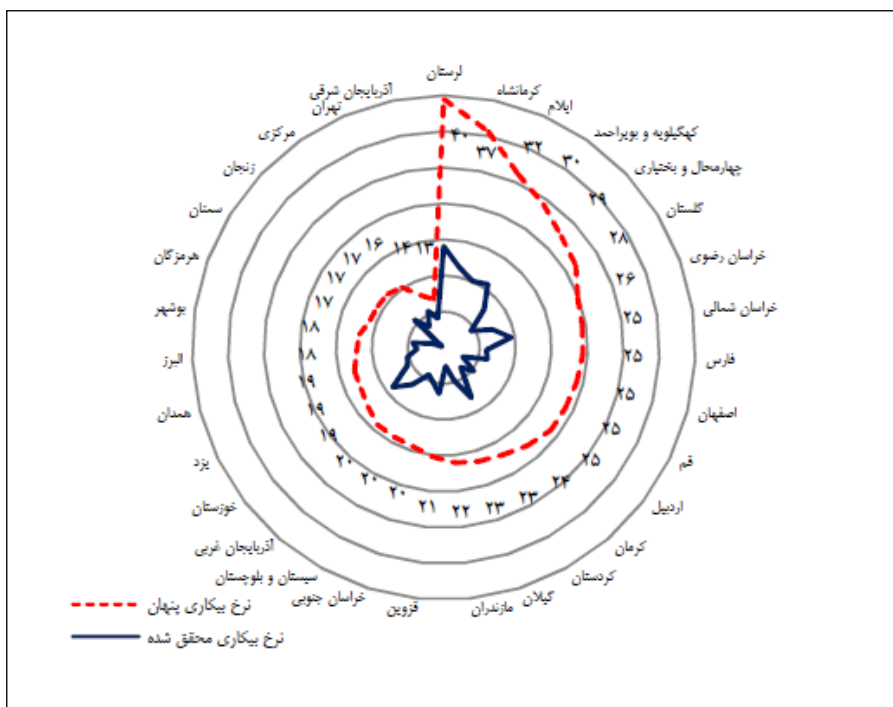
نسبت بیکاری قبل از انقلاب کمتر بوده است زیرا بیشتر جمعیت در روستاها به ظاهر مشغول به کار بوده اند ولی در سال‌های منتهی به انقلاب رقم بیکاری افزایش یافته است. در برنامه اول بعد از انقلاب، سیاست‌های حمایت از سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و صنایع کوچک تا حدودی در رفع بیکاری موفق بوده است، اما بعد از آن اعطای تسهیلات اشتغال‌زایی و توسعه صنایع کوچک و متوسط (بنگاه‌های زودبازده) و کسب‌وکارهای خانگی و کارآفرینی موفق نبوده است به طوری که در سال‌های ۱۳۹۰-۱۳۸۵، به طور متوسط سالیانه حدود ۱۴ هزار شغل ایجاد شده که با دو و نیم میلیون شغل وعده داده شده دولت تفاوت قابل توجه داشته است (شقایق شهری، ۱۳۹۷). نرخ بیکاری پنهان کشور ۲۲/۵ درصد و ۱۰ درصد از بیکاری رسمی بیشتر است و از این نظر در بین استان‌ها تفاوت فاحشی وجود دارد (شکل شماره ۱).

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۵۸

دوره ۱۱، شماره ۳
تابستان ۱۳۹۸
پیاپی ۴۳

شکل شماره (۱). نرخ بیکاری پنهان و محقق شده استان‌های کشور در سال ۱۳۹۵

منبع: مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۶، ۷۴

۴-۴. رشد بهره‌وری

بنابر اعلام رئیس سازمان ملی بهره‌وری ایران در پنجمین کنفرانس بین‌المللی مدیریت کیفیت، متوسط رشد بهره‌وری کشور در دوره ۴۵ ساله منتهی به ۲۰۱۴ میلادی تقریباً صفر بوده است (سازمان ملی بهره‌وری ایران). یعنی بهره‌وری عوامل تولید در ایران، از سال ۱۳۴۸ تا ۱۳۸۸ در حد صفر بوده است. جدول شماره (۷) متوسط نرخ رشد بهره‌وری اقتصادی را در سال‌های بعد از انقلاب نشان می‌دهد که می‌تواند مؤید نظر رئیس سازمان ملی بهره‌وری باشد.

جدول شماره (۷). متوسط نرخ رشد بهره‌وری اقتصادی

عنوان برنامه	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم
سال‌های دوره	۱۳۶۸-۱۳۷۲	۱۳۷۴-۱۳۷۸	۱۳۸۳-۱۳۷۹	۱۳۸۴-۱۳۸۸	۱۳۹۴-۱۳۹۰
متوسط رشد بهره‌ی نیروی کار	۳/۴۲	۱/۵۲	۲/۱۹	۳/۳۱	-۱/۲۲
متوسط رشد بهره‌وری سرمایه	۰/۹۳	۰/۸۵	۲/۲۴	-۰/۴۴	-۲/۸۹
متوسط بهره‌وری کل اقتصاد	۲/۱۲	۱/۱۸	۱/۷۲	۱/۴۳	-۲/۰۵

مأخذ: سازمان ملی بهره‌وری ایران

بر اساس جدول، بهره‌وری کل عوامل تولید در برنامه‌های اول تا پنجم بعد از انقلاب، روندی کاهنده داشته است. این کاهش در بهره‌وری سرمایه و نیروی کار شدت بیشتری داشته است.

۴-۵. وضعیت توزیع درآمد

در جدول شماره (۸) به شرح زیر شاخص نابرابری قبل از انقلاب نشان داده شده است.

جدول شماره (۸). شاخص نابرابری قبل از انقلاب

سال	۱۳۳۹	۱۳۵۳
سهم ۲۰ درصد بالای درآمدی از درآمد ملی (درصد)	۵۱/۷۹	۵۵/۵۶
سهم ۴۰ درصد پایین درآمدی از درآمد ملی (درصد)	۱۳/۹	۱۱/۹۶
شاخص نابرابری	۳/۷۲	۴/۶۴

منبع: اشرف، ۱۳۹۸

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۵۹

نقش سازه‌های ذهنی در
تحقق ...

بر اساس جدول شماره (۸)، نابرابری درآمدی جامعه قبل از انقلاب بالا و از سال ۱۳۳۹ تا ۱۳۵۳، افزایش قابل توجهی داشته است. زیرا تنها ۱۰ درصد درآمد نفت و کمتر از ۱۵ درصد کل واردات به امر توسعه اختصاص می‌یافت و ۴۰ درصد بودجه کشور به‌طور مستقیم به ارتش اختصاص داشت (احمد اشرف، سایت پرسمان دانشگاهیان، ۱۳۹۸/۵/۱۲).

جدول شماره (۹)، ضریب جینی و شکاف درآمدی بین غنی‌ترین و فقیرترین دهک درآمدی را در برنامه‌های بعد از انقلاب نشان می‌دهد.

جدول شماره (۹). ضریب جینی و شکاف درآمدی بین غنی‌ترین و فقیرترین دهک درآمدی در طول برنامه‌های توسعه

بعد از انقلاب

عنوان برنامه	بدون برنامه	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم	ششم
سال‌های دوره	۱۳۶۷-۱۳۵۷	۱۳۶۸-۱۳۷۲	۱۳۷۴-۱۳۷۸	۱۳۸۳-۱۳۷۹	۱۳۸۴-۱۳۸۸	۱۳۹۴-۱۳۹۰	۱۳۹۵-۱۳۹۷
ضریب جینی	۰/۴۱۷	۰/۳۹۸	۰/۳۹۹	۰/۴۰۶	۰/۳۹۶	۰/۳۷۵	۰/۳۹۶
سهم ده درصد ثروتمندترین به ده درصد فقیرترین افراد	۱۹/۷۱۸	۱۶/۳۴۰	۱۵/۱۸۰	۱۵/۴۲	۱۴/۴۴	۱۱/۵۱	۱۴/۵۳

مأخذ: مرکز آمار ایران

بر اساس جدول شماره (۹)، ضریب جینی در طول برنامه‌های توسعه کاهش محسوسی نداشته است. یکسانی نرخ ارز، آزادسازی قیمت‌ها و اجرای سیاست‌های تعدیل اقتصادی و مالی موجب افزایش شدید قیمت و تحقق نرخ تورم ۴۹/۴ درصدی شده است و سیاست رونق تولید و رشد اقتصادی بر سیاست عدالت اجتماعی غلبه داشته است. کاهش نسبی ضریب جینی و سهم ده درصد ثروتمندترین گروه به فقیرترین گروه در برنامه چهارم و پنجم ناشی از طرح‌هایی نظیر مسکن مهر و توزیع یارانه نقدی به اقشار مختلف مردم بوده است (شقایق شهری، ۱۳۹۷).

سیاست‌های کاهش فقر به صورت یک برنامه راهبردی و پایدار طی برنامه‌های توسعه به کارگرفته نشده است و هیچ‌یک از جوامع شهری و روستایی کشور طی سال‌های ۱۳۸۰-۱۳۶۸ شاهد کاهش فقر پایدار نبوده است (حسینی نژاد و اقتصادیان، ۱۳۸۵، ۵۹-۳۳).

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۶۰

دوره ۱۱، شماره ۳
تابستان ۱۳۹۸
پیاپی ۴۳

۴-۶. اندازه دولت

اندازه دولت مرکزی در سال‌های قبل از انقلاب ۴۵/۱ بوده است (بازمحمدی و چشمی، ۱۳۸۵: ۱۳). جدول شماره (۱۰)، اندازه دولت مرکزی را در طول برنامه‌های توسعه نشان می‌دهد.

جدول شماره (۱۰). اندازه دولت مرکزی در طول برنامه‌های توسعه

عنوان برنامه	شوگ نفتی	انقلاب و جنگ اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم
سال‌های دوره	۱۳۵۷-۱۳۵۲	۱۳۶۷-۱۳۶۸	۱۳۷۴-۱۳۷۸	۱۳۸۳-۱۳۷۹	۱۳۸۴-۱۳۸۸	۱۳۹۴-۱۳۹۰
اندازه دولت مرکزی	۴۵/۱	۲۷/۳	۲۲/۱	۲۰/۶	۲۳/۸	۲۱/۹
(نسبت بودجه عمومی به تولید)						

منبع: شقاقی شهری، ۱۳۹۷

بر اساس جدول مزبور، اندازه دولت در سال‌های قبل از انقلاب در بالاترین حد خود بوده است. بعد از انقلاب، به‌رغم سر و صداهای زیاد و ابلاغ سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی، دولت در برنامه چهارم و پنجم، بیشترین اندازه و تصدی را در اقتصاد داشته است (شقاقی شهری، ۱۳۹۷).

گرچه محاسبه اندازه دولت خود جای بحث فراوان دارد، اما دیدمان حاکم تنها در برابر فشار معطوف به برآوردن مطالبات اجتماعی و اقتصادی گروه‌های مختلف شهروندان بر دولت حساسیت نشان می‌دهد و نسبت به فشار هزینه‌های دولت از جانب انباشت سرمایه طبقات فرادست و یا فشار معطوف به برقراری امنیت داخلی و خارجی نظام سیاسی بی‌اعتناست (مالجو، ۱۳۸۵).

نگاهی به شاخص‌های مزبور نشان می‌دهد که برنامه‌های توسعه در دستیابی به هدف اقتصادی از پیش تعیین شده، توفیق لازم نداشته است. ایندیرا گاندی معتقد است: «سنجه برنامه، نیت آن نیست، دستاوردهای آن است، تخصیص نیست، فایده آن است» (جنت، ۱۳۸۹، ۲۸).

این گفته به این معنی است که نفس عمل برنامه‌ریزی نمی‌تواند موتور محرکه اقتصاد و توسعه در کشور باشد؛ چه بسا در ایران بیش از ۷۰ سال فعالیت برنامه‌ریزی مدون، نتایجی

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۶۱

نقش سازه‌های ذهنی در
تحقق ...

به مراتب خیلی کمتر از ۳۰ سال برنامه‌ریزی مدون کشور چین داشته است (زالی، ۱۳۹۱). کشور چین توانسته در مدت ۳۰ سال، از سال ۱۹۷۹، از یک کشور فقیر و ضعیف به دومین قدرت اقتصادی دنیا تبدیل شود. درحالی‌که رشد تولید ناخالص داخلی ایران از ۱۸/۲۶ درصد در سال ۱۳۵۵ به منفی ۹/۷۸ درصد در سال ۱۳۶۵، ۶/۳۵ درصد در سال ۱۳۷۵، ۵/۷۰ درصد در سال ۱۳۸۵ و ۴/۳۴ درصد در سال ۱۳۹۳ رسیده است (بانک جهانی، ۲۰۱۵). سهم صادرات کالاهای سنتی و کشاورزی کشور، شامل فرش دست بافت، میوه‌های خشک و تازه، پسته، کشمش و انگور، خرما، سیب درختی، انواع پوست، روده، خویار، کتیرا، زیره، پنجه، زعفران، سبزیجات، نباتات و حیوانات زنده، نسبت به کل صادرات کشور (به استثنای نفت خام) از ۳۷/۴ درصد در سال ۱۳۸۱ به ۱۸/۵ درصد در سال ۱۳۸۹ تنزل یافته است (شاکری، ۱۳۹۵، ۴۹). صادرات کالاهای با تکنولوژی بالا تنها ۳ درصد صادرات را تشکیل می‌دهد در حالی که این رقم در کشور مالزی ۷۰ درصد است (حیدری، ۱۳۸۵). از این رو، این سؤال پیش می‌آید که از نظر سازه‌های ذهنی چه عواملی سبب شده است که برنامه‌های توسعه در دستیابی به هدف اقتصادی خود موفق نباشند. نتایج بررسی این تحقیق به روش گراند تئوری و استدلال استقرایی نشان می‌دهد که از منظر سازه‌های ذهنی، شش عامل در این مسئله مؤثر بوده است. از جمله:

۴-۶-۱. زیربنای نظری

قبل از انقلاب و از زمان پهلوی اول تا سال‌های دهه ۱۳۳۰ (۱۹۵۰ میلادی) برنامه‌های توسعه متأثر از الگوی رشد نوسازی با هدف رشد بیشتر بوده است. این الگوی برنامه‌ریزی از دهه ۱۳۴۰ (۱۹۶۰) جای خود را به الگوی ساختارگرا و از دهه ۱۳۵۰ (۱۹۷۰) به الگوی تأمین نیازهای اساسی داده است (افراخته، ۱۳۹۴، ۶۷). در این برنامه‌ها، برنامه توزیع مجدد و رفع نیازهای اساسی بیشتر جنبه ابزاری داشته و هدف اصلی رشد اقتصادی بوده است.

بعد از انقلاب و بعد از دوره ۱۱ ساله‌ای که کشور بدون برنامه اداره می‌شد و از نقطه آغاز اجرای برنامه تعدیل ساختاری تاکنون به تدریج و به صورت فزاینده، اقتصاد سیاسی ایران در تسلط یک اتحاد سه‌گانه قرار گرفته که با برقراری پیوندی راهبردی و همه‌جانبه در راستای

پیشبرد اهداف و منافع خود علیه کیفیت زندگی عامه مردم، منافع گروه‌ها و بخش‌های مولد و توسعه ملی در ایران صف کشیده‌اند. اجزای این اتحاد سه‌گانه عبارت‌اند از: الف) دولت رانتی؛ ب) سفته‌بازان و سوداگران؛ و ج) مجموعه‌ای از نظریه‌پردازان نئوکلاسیک.

گروه اخیر شامل طیف متنوعی است که وجه مشترک آنها حمایت از بخش‌های غیرمولد اقتصاد ایران و تمهید بستر فرهنگی و سیاسی برای ایجاد پیوند میان منافع دولت رانتی و بخش‌های غیرمولد در اقتصاد ایران است (مؤمنی، ۱۳۹۶، ۴۸-۴۷).

سیاست‌گذاران کشور با برداشت خاصی از نظریه نئوکلاسیک، که مرتبط با دو دهه قبل است، اساس توسعه را افزایش سرمایه فیزیکی و انسانی دانسته و راهکار دستیابی به آن را مجموعه‌ای از پروژه‌ها می‌داند. اگر هم گاهی به حکمرانی خوب و بهبود محیط کسب‌وکار اشاره می‌کنند، همچنان فاقد استراتژی مناسبی برای دستیابی به آن هستند. حاصل تداوم این رویکرد نظری نیز بی‌توجهی به ساختار انگیزشی است (نیکونستی، ۱۳۹۵).

در نگاه مزبور، استفاده از سیستم عرضه و تقاضای بازار آزاد تنها نوشداروی مشکلات اقتصادی معرفی می‌شود ولی بازار آزاد موجود به منزله بازار رها شده است زیرا هیچ‌یک از الزامات آن وجود ندارد؛ شرایط رقابت کامل به هیچ وجه وجود ندارد؛ تنها رقابت رایج، رقابت انحصاری است. درحالی‌که در سرمایه‌دارترین کشور دنیا، اقتصاد رقابتی در اختیار بخش خصوصی هست ولی با مدیریت و نظارت دولت می‌چرخد.

۴-۶-۲. ساختار دموکراتیک

یکی از الزامات توسعه پویا، باور به مشارکت داوطلبانه مردمی و تضمین آن است. این روند در طول برنامه‌های توسعه تأمین نشده است. در ایران سالی ۴۰ هزار میلیارد تومان فرار مالیاتی وجود دارد، نسبت مالیات به تولید ناخالص ملی ۶ درصد است درحالی‌که این نسبت در آمریکا ۱۵ درصد است (واعظ مهدوی، ۱۳۹۶). به نظر آمارتیا سن^۱، توسعه وقتی حاصل می‌شود که قابلیت افراد رشد کند و این رشد به معنی ارتقای درجه آزادی برای پیگیری جایگاه مناسب افراد است، در این صورت امکان تحقق خواست افراد جامعه فراهم می‌شود.

1. Amartya Sen

اجرای سیاست بازتوزیع، اخذ مالیات، تأمین بیمه همگانی و تضمین حداقل شرایط زندگی برای همه افراد جامعه نیازمند دموکراتیزه کردن ساختار قدرت است.

برنامه کاهش فقر در رویکرد حاکم بر برنامه‌ها، تنها فقر منابع را در نظر می‌گیرد؛ یعنی چون فرد نمی‌تواند منابع (مادی و معنوی) مورد نیاز را به‌دست آورد و رفاه لازم را کسب کند، دولت این منابع را در اختیار بگذارد؛ اما سه نوع فقر دیگر هم وجود دارد که از آن به‌عنوان فقر فزاینده نام برده می‌شود. از جمله:

اول، فقر قدرت و صدا. فرد نمی‌تواند حقوق خود را در چاقوب قانون مطرح کرده و به‌دست آورد و صدایش نیز شنیده نمی‌شود؛

دوم، فقر فرصت و انتخاب. فرد قدرت و فرصت کسب آموزش، بهداشت، زیرساخت‌ها و اطلاعات لازم را ندارد و تنها به آموزش کم‌کیفیت دست می‌یابد و امکان و فرصت لازم برای حضور در توسعه ملی را ندارد؛

سوم، فقر امنیت. یعنی آزادی فرد برای دریافت حقوق خودش سلب شود، اگر وضعیت مناسب نباشد، پدر و مادر نمی‌تواند بچه‌های خود را به مدرسه بفرستند، فرد امکان دسترسی برابر به برخی مشاغل را ندارد. از سیستم قضایی بی‌طرف، سهل، قاطع و سریع برخوردار نیست.

وقتی در عمل تنها فقر منابع مطرح شود و نسبت به فقر فزاینده اعتنایی نباشد، به‌رغم تمام کوشش‌ها در رفع فقر منابع، نتیجه مطلوب حاصل نخواهد شد (خلعتبری، ۲۰۱۸). بنابراین، خروج از فقر به برنامه‌ریزی جامع نیازمند است به همین دلیل است که به تعداد اعضای کمیته امداد روزبه‌روز افزوده می‌شود.

بین توسعه و فضای بسته رابطه منفی وجود دارد. در بیشتر کشورهای درحال توسعه افراد و سازمان‌ها به‌منظور جمع‌آوری ثروت و منابع، فعالانه دست به خشونت می‌زنند یا تهدید به استفاده از آن می‌کنند و این در حالی است که برای دستیابی به توسعه، مهار خشونت الزامی است. در بسیاری از جوامع ظرفیت خشونت‌ورزی نهان است؛ یعنی در اکثر سال‌ها سازمان‌ها عموماً از خشونت اجتناب می‌ورزند اما گاهی آن را ابزاری سودمند برای پیگیری اغراض خود می‌یابند. برعکس در جوامع با نظم باز، شرایط رقابت اقتصادی کامل وجود

دارد و ورود به فعالیت‌های اقتصادی برای تمامی شهروندان، مادامی که استانداردهای غیرشخصی لازم را رعایت کنند، آزاد و میسر است. این دسترسی مستلزم آن است که قانون به طور بی طرفانه در مورد تمامی شهروندان اعم از فرادستان و فرودستان به طور یکسان اعمال شود (نورث، والین، استیون، و وینگاست^۱، ۱۳۹۵، ۳۰-۱۵).

تجربه برزیل نشان داده است که روند و شرایط توسعه اقتصادی در بستر و زمینه دموکراتیک به مراتب، بهتر از وضعیت غیردموکراتیک امکان‌پذیر است. اگر کشوری درصدد پیشبرد روند رشد و توسعه اقتصادی است، باید بهبود و ارتقاء سطح مردم‌سالاری را در دستور کار خود قرار دهد (جمالی و ذولفقاری، ۱۳۹۴). در حالی که این امر، در برنامه‌های توسعه مرسوم مورد غفلت قرار گرفته است.

۳-۶-۴. شرایط فرهنگی

شرایط فرهنگی می‌تواند از ابعاد مختلفی مورد بررسی قرار گیرد:

الف) تعطیلات بیش از حد. محاسبه مؤمنی (۱۳۹۷)، در سخنرانی خود تحت عنوان، اقتصاد ایران و آفت سیاست‌زدگی، می‌گوید:

روزهای تعطیلات رسمی در ایران ۲۶ روز است که همراه با تعطیلات آخر هفته (پنج‌شنبه و جمعه) و ۳۰ روز مرخصی استحقاقی در سال، شمار روزهای تعطیلی در سال به ۱۶۰ روز می‌رسد که برابر ۴۳ درصد کل ایام سال است. این تعطیلات، دو برابر میانگین تعطیلات رسمی جهانی است. علاوه بر این، دانشگاه‌ها و مدارس نیز سه ماه تعطیلات تابستانی دارند. به همین دلیل، میانگین نرخ مشارکت اقتصادی در ایران بین ۴۰-۳۸ درصد است در حالی که این رقم در سطح جهانی، ۶۳ درصد است، میانگین نرخ بیکاری جهانی ۶ درصد است ولی در ایران ۱۲ درصد است. بنا به محاسبه ایشان، هر روز تعطیلی مبلغ ۱۶۷۳۰ میلیارد تومان برای تولید ملی هزینه در بر دارد که امری ضد توسعه‌ای و تشدیدکننده دور باطل توسعه‌نیافتگی است.

1. North, D.C., Wallis, J., Webb, S.B., & Weingast, B.R.

باید پرسید که کدام عقل سلیم می‌پذیرد که به خاطر سالروز و وقع هر رخداد مقدسی، دست از کار کشید، و کشور را متضرر کرد؟

ب) ویژگی سنتی فرهنگی. به باور سریع القلم (۱۳۹۰، ۳۳-۱۵)، در رابطه با عقلانیت و توسعه‌یافتگی ایران، ایرانی‌ها به‌رغم اداهای عرفانی و معنوی، عجیب به مال، سمت، مقام، موقعیت و دنیا علاقه دارند و همه‌چیز را با هم می‌خواهند؛ ایرانیان جواب تلفن کسی را می‌دهند که سمت مهمی دارند؛ دولت ایران بیش از نیم‌قرن دولتی رانتی-نفتی بوده است که با استدلال، گفت‌وگو و پاسخ‌دهی رابطه‌ی خوبی نداشته است و همه این‌ها به ساختارها برمی‌گردد. چارلز عیسوی (۱۳۶۲، ۵۶) که در اواسط قرن نوزده اقتصاد ایران را مطالعه کرده می‌نویسد:

ایرانیان با دلالتی و واسطه‌گری میانه‌خوبی دارند و در اقتصاد به‌گونه‌ای رفتار می‌کنند که گویی از مادر دلال آفریده شده‌اند. اکنون هم گویا همین وضعیت حاکم است، امری که تیشه به ریشه‌ی فعالیت‌های مولد می‌زند.

گروه مهندسیین مشاور هاروارد که در سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۷، در ایران مطالعه کرده است، بر این باور است که محال است که تولید صنعتی مدرن در ایران ریشه‌دار شود. زیرا در ایران:

سوداگری زمین و مسکن و سوداگری پول، سود زیادی در بر دارد؛ و برنامه مبارزه با فساد مبتنی بر پیشگیری وجود ندارد، برنامه‌ها بیشتر، انفعالی و پسین است که روی فساد اثر ندارد (مک لئود^۱، ۱۳۷۶).

تام هیووت^۲، با استفاده از تجربه صنعتی شدن کره می‌گوید شرط توسعه تولید عبارت است از:

جذب سرمایه خارجی و تجهیز پس‌اندازها وقتی کارایی خواهد داشت که هزینه مفت‌خوارگی افزایش یابد؛ فساد کنترل شود؛ امنیت حقوق مالکیت تضمین شود؛ صنعت به مفهوم مدرن برنامه‌ریزی شود؛ مجاری سوداگری مستغلات بسته شود؛

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۶۶

دوره ۱۱، شماره ۳
تابستان ۱۳۹۸
پیاپی ۴۳

1. McLeod

2. Hewitt, Tom

بانک‌ها ملی شود و راه سوداگری پول مسدود گردد؛ سوداگری بر روی ارزهای خارجی مسدود شود؛ و فرصت‌های کسب سود فراوان از راه رانت تجارت خارجی کنترل شود.

ولی در ایران، در فاصله سال‌های ۱۳۷۲ تا ۱۳۹۵، شاخص قیمتی مصرف‌کننده یعنی تورم، ۳۷ برابر شده است، اما در همین دوره، قیمت اجاره‌خانه در تهران ۷۱ برابر (یعنی ۲ برابر تورم) شده است؛ قیمت مسکن در همین دوره ۹۶ برابر (یعنی ۲/۵ برابر تورم) شده است؛ قیمت زمین در همین بازه زمانی ۱۱۷ برابر شده است؛ در ایران ۳۰ بانک و در کشور چین هم ۳۰ بانک وجود دارد؛ در ایران گروهی در صف می‌ایستند تا دلار بگیرند و بعد آن را بفروشند؛ این نوع کاسبی اخیراً در مورد گوشت قرمز و شکر هم دیده می‌شود. در ۱۵ سال اخیر، ایران به طور متوسط، سالیانه ۴۵ میلیارد دلار واردات داشته است که ۳۰ میلیارد دلار آن شامل ۳۲۰-۲۰۰ نوع کالایی بوده که در ایران تولید می‌شود (مؤمنی، ۱۳۹۶ الف).

در برنامه‌های توسعه اولاً، موادی در رابطه با فرهنگ‌سازی به معنی اصلاح موارد مزبور دیده نمی‌شود؛ ثانیاً، نظام انگیزشی برای تحول فرهنگی مطلوب جایگاهی ندارد؛ و ثالثاً، نظام تنبیهی و بازدارنده برای تحریف‌کنندگان فرهنگ کارا و متعالی، وجود ندارد.

۴-۶-۴. اقتصاد در انقیاد سیاست

ایران کمتر از یک درصد تولید ناخالص جهانی را دارد یعنی وزن اقتصادی کشور در جهان ناچیز است اما بیش از وزن اقتصادی خود در عرصه سیاست جهانی درگیر است. از نظر جایگاه اقتصادی در فاصله سال‌های ۱۹۸۰-۲۰۱۶، کشور ویتنام از رتبه ۶۲ به ۳۵ ارتقاء یافته است؛ کشور کره جنوبی از رتبه ۳۹ به ۱۴ رسیده و کشور اندونزی از رتبه ۱۷ به ۷ ارتقاء پیدا کرده است؛ این کشورها توانسته‌اند از نظر اقتصادی در جهان جایگاهی پیدا کنند اما ایران در طول دوره مزبور از رتبه ۱۶ به ۱۸ تنزل پیدا کرده است (ذاکری، ۱۳۹۷). زیرا به دلیل درگیری‌های سیاسی و اثرگذاری سیاست بر اقتصاد، هزینه‌های بسیاری نسبت به تولید ناخالص داخلی بر کشور تحمیل شده است که اثر منفی در توسعه اقتصادی ایفاء می‌کند. این در حالی است که ایران از نظر منابع طبیعی و انسانی بسیار غنی است ولی در

طول ۴۰ سال اخیر، به طور مداوم اقتصاد کشور دچار سیاست‌زدگی بوده است؛ به همین دلیل، ۱۱ سال کشور بدون برنامه اداره شده و در بسیاری موارد، اسناد فرادست توسعه کشور، چون قانون اساسی و سند چشم‌انداز نادیده گرفته شده است. برنامه‌های توسعه کشور از منظر سازه‌های ذهنی در این زمینه بی‌تفاوت و ساکت است.

۴-۶-۵. فضای نااطمینانی

یکی از نیازهای توسعه پایدار و فعالیت مولد، وجود فضای اطمینان است. عوامل محیط طبیعی تا زمانی که بشر نتواند از طریق دانش بر طبیعت مسلط شود، یکی از عوامل ایجاد نااطمینانی است. نوآوری‌های تکنولوژیکی می‌تواند روابط تولیدی و بازاری را برهم زند، و موجب ایجاد فضای نااطمینانی شود. بی‌ثباتی بازار، دیگر عامل نااطمینانی است. اقتصادهای صنعتی باید این نااطمینانی را کاهش دهند تا بخش خصوصی رقابت‌سازنده داشته باشد، در غیر این صورت، رقابت از نوع مافیایی خواهد بود که در آن منابع جامعه بر اساس قدرت گروه‌های صاحب نفوذ تقسیم می‌شود (مؤمنی و نایب، ۱۳۹۵، ۶۴).

عدم اطمینان و بی‌ثباتی اقتصادی انگیزه سرمایه‌گذاری‌های مولد را کاهش می‌دهد و نابرابری‌ها را تشدید می‌کند و نابرابری مهمترین مانع دست‌یابی به توسعه است.

در ایران بی‌ثباتی سیاسی همیشه بی‌ثباتی اقتصادی را تشدید کرده است. بعد از کودتای ۱۲۹۹، در فاصله حدود ۲۰ سال کشور به اشغال درآمد و حکومت پهلوی اول فروپاشید. بعد از آن بعد از ۱۲ سال ناپایداری سیاسی به کودتای ۱۳۳۲ انجامید، بعد از حدود ۱۰ سال جنبش ۱۵ خرداد شکل گرفت و بعد از حدود ۱۵ سال کشور انقلاب اسلامی را تجربه کرد. بعد از انقلاب مسئله جنگ ۸ ساله و تحریم‌های آمریکا مدام جو بی‌ثباتی را دامن زده است، امری که آفت سرمایه‌گذاری مولد و پایدار است.

در برنامه‌های توسعه آثاری از این الگوی ذهنی دیده نمی‌شود که بی‌ثباتی طبیعی، بی‌ثبات بازار و بی‌ثباتی سیاسی از عوامل مانع توسعه است و لازم است برنامه‌ها به گونه‌ای تدوین شود تا نظام تصمیم‌گیری در مقابله با بی‌ثباتی‌ها چاره‌اندیشی کند. برعکس، گویی گروه‌هایی از تدوین‌کنندگان برنامه‌ها منافع خود را در تداوم جو بی‌ثباتی‌ها جست‌وجو می‌کنند و به اصطلاح همه‌چیز برای خود و برای دیگران هیچ!

۴-۶-۶. اقتصاد به مثابه نظام حیات جمعی

تولید واحد انتزاعی و امری صرفاً اقتصادی نیست؛ تولید امری اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است. به باور آدام اسمیت^۱ صنعت و کشاورزی با هم بخش‌های مولّد جامعه را شکل می‌دهند و مکمل هم هستند. اگر بخش‌های مختلف اقتصاد مولّد همدیگر را حمایت و تقویت نکنند، از پایداری لازم برخوردار نخواهد بود. برای بخش خدمات، کارکردی جز پشتیبانی مستقیم و غیرمستقیم از فرایند تولید به مثابه «نظام حیات جمعی» متصور نیست. برای تحلیل مسائل مربوط به تولید، باید آن را به مثابه یک مجموعه به هم پیوسته و ارگانیک تلقی کرد که بین اجزای آن، ارتباط و تعامل منطقی، مکمل و هم‌افزا وجود دارد؛ در حوزه تولید کالایی باید بین بخش کشاورزی، صنعت و خدمات از یک سو، و بین اجزای هریک از بخش‌ها از سوی دیگر، رابطه هم‌افزا و تقویت‌کننده وجود داشته باشد (شاکری، ۱۳۹۵، ۴۲).

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۶۹

نقش سازه‌های ذهنی در
تحقق ...

برای ارتقای وضعیت تولید باید محیطی فراهم آورد که در آن تولید کالا و خدمات مفید، صرفه اقتصادی داشته باشد و برای ایجاد چنین محیطی باید زمینه‌های فعالیت‌های نامولد و غیرارزش افزا را محدود کرد تا هزینه فرصت منابع برای کسب‌وکارهای مولّد کاهش یافته و رغبت عوامل را جلب کند. در دنیای صنعتی امروز، رشد تولید باید از طریق انباشت دانش و به‌کارگیری روش‌های علمی در تولید و استفاده از فناوری‌های روز صورت گیرد و غفلت از مسئله تحقیق و توسعه، استفاده از دانش ضمنی و تبدیل دانش به فناوری و تجاری‌سازی آن همه کشورهای کره زمین را در یک تقسیم کار بین‌المللی ناخواسته در تولید کالاهای اولیه و تولید منابع طبیعی با ارزش افزوده پایین محدود ساخته که کشور ما هم از آن مستثنی نیست (شاکری، ۱۳۹۵، ۴۳).

در کشور ما تولید غالب به روش سنتی است؛ انقلاب بهره‌وری صورت نگرفته؛ بهره‌وری ناچیز و روند تولید، مشقت بسیاری را از تولیدکننده طلب می‌کند. در ایران تولید دانش بنیان از جایگاه نازلی برخوردار است و بخش خدمات با جنبه‌هایی از سوداگری، سودجویی و دلالی در هم آمیخته که آن را از کارکرد اصلی خود منحرف ساخته است. این

1. Adam Smith

نوع خدمات بدون توجه به اقتضانات بخش‌های تولید کالایی و خدمات، ارزش واقعی خلق نمی‌کند ولی در مقابل، درآمدهای فراوانی عاید عوامل اقتصادی فعال در این بخش می‌سازد. در نتیجه توزیع درآمد کشور را نامتوازن می‌سازد؛ سهم عوامل تولید از تولید واقعی را کاهش می‌دهد و در نهایت، موجب رکود و تورم می‌شود (شاکری، ۱۳۹۵، ۴۴).

در الگوی ذهنی تدوین‌کنندگان برنامه‌های توسعه، تولید امری انتزاعی تلقی می‌شود؛ در اغلب برنامه‌های توسعه قبل و بعد از انقلاب، رشد اقتصادی و رشد تولید ملی به‌عنوان هدف برنامه آورده شده است درحالی‌که برای تأمین هیچ‌یک از الزامات آن در برنامه تدبیری دیده نمی‌شود.

۵. نتیجه‌گیری

یافته‌ها نشان می‌دهد که اهداف اقتصادی برنامه‌های توسعه بعد از ۷۰ سال تحقق نیافته است. تنها در برخی برنامه‌ها، حداکثر ۵۰ درصد اهداف محقق شده است (سجادی، ۱۳۹۶) که آن هم از پایداری لازم برخوردار نبوده است. سایر یافته‌های به شرح ذیل است:

- برنامه‌ها دارای بنیان نظری مستحکم و متناسب با شرایط کشور نبوده است؛
- مشارکت داوطلبانه مردمی به دلیل نبود ساختار دموکراتیک تأمین نشده است؛
- در ایران، همیشه وجوه شکلی و ظاهری برنامه‌ریزی به وجوه تعهدات و نهادهای پشتیبان آن غلبه داشته است؛ توجه به مناسک ظاهری سبب شده که بنیان‌های اصلی نهادی و معرفتی آن فراهم نشود؛ سیستم نظارت و کنترل بر اجرای برنامه فعال نیست و کسانی که در اجرای دقیق برنامه کوتاهی می‌کنند، هرگز به‌طور جدی مورد بازخواست قرار نمی‌گیرند؛ هزینه‌های بی‌برنامگی مرتب در حال افزایش است و اراده غیرمتمعارف بی‌برنامه بودن نظام ترجیح داده می‌شود (مؤمنی، ۱۳۹۷ الف)؛
- کار از اهمیت لازم برخوردار نبوده است، گویا کار چیزی است که دست‌ها را چرکین می‌کند و در عوض پولی که بدون انجام کاری کسب شود، اعتبار بالایی دارد (ایولاکست، ۱۳۴۷). به بهانه احترام به هر رویداد تاریخی مقدس، یک یا چند روز کار کردن تعطیل

می‌شود. باور عمومی به کار کم و درآمد بالا رونق گرفته است و انواع سوداگری بر کار مولد ترجیح داده می‌شود؛

■ باوجود وزن کم اقتصادی کشور در جهان، سهم بالایی از سیاست جهان در کشور تعقیب می‌شود؛

■ اعتقاد و باوری به نقش تأمین فضای با ثبات طبیعی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در گسترش تولید وجود ندارد در حالی که ثبات سیاسی و عدم جود خشونت از ویژگی‌های حکمرانی خوب و دستیابی به توسعه است (غفاری و ایگدر، ۱۳۹۶)؛

■ به اقتصاد به مثابه کل ارگانیک توجهی مبذول نمی‌شود و در نتیجه بین اجزای اقتصاد ارتباط ارگانیک وجود ندارد.

■ هیچگونه نظریه و مکتب خاصی در اقتصاد کشور حاکم نبوده است تا اهداف اقتصادی برنامه‌های توسعه با آن تعریف شود. در نتیجه تنها منابع دولت و مردم برای رفع نارسایی‌ها و مشکلات کشور، آرمان‌ها و آرزوهای سیاسی بدون توجه به یک نظریه علمی و راهبرد مورد نظر آن صرف شده که موفقیت چندانی حاصل نشده است (عرب‌مازار و نورمحمدی، ۱۳۹۵، ۴۲-۱۹).

در برنامه‌های توسعه، به نقش نظم باز و ساختار دموکراتیک به معنی برگزاری انتخابات آزاد و عادلانه، وجود جامعه مدنی قدرتمند، وجود احزاب مردمی، رسانه‌های آزاد، قوه قضائیه مستقل در تحقق اهداف توسعه، توجهی مبذول نمی‌شود. گرچه دستیابی به ساختاری دموکراتیک، فرایندی تدریجی و فراتر از یک برنامه توسعه است. اما در هر برنامه توسعه می‌توان با گام برداشتن در جهت الزامات آن، مسیر دستیابی به آن را هموار کرد. توجه به ساختار انگیزشی در زمینه فعالیت‌های اقتصادی و اصلاح آن از دیگر اقداماتی است که در تدوین برنامه‌های توسعه مورد توجه قرار نمی‌گیرد (نیکونستی، ۱۳۹۵). در آفریقای جنوبی سیستم آپارتاید از بین رفت اما چون ساختار قدرت دموکراتیزه نشد، فقر از بین نرفت. از این رو، سازه‌های ذهنی نقش مؤثری در عدم تحقق برنامه‌های توسعه در ایران داشته است و تا سازه‌های ذهنی اصلاح نشود، دستیابی به توسعه‌ای متوازن و پایدار هدفی دور از دسترس خواهد بود.

منابع

- افراخته، حسن (۱۳۹۴). رویکردهای برنامه‌ریزی روستایی ایران از منظر بومی‌سازی. تهران: انتشارات دانشگاه خوارزمی.
- بازمحمدی، حسین؛ چشمی، اکبر (۱۳۸۵). اندازه‌دولت در اقتصاد ایران. مجموعه پژوهش‌های اقتصادی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، شماره ۲۹.
- بهشتی دهکردی، علی؛ محمدخانی طیبی، مصطفی (۱۳۹۵). عملکرد شاخص‌های عمده کلان اقتصادی در برنامه‌های چهارم و پنجم. مجله جامعه و اقتصاد، ۲۹، ۶۰-۱۱.
- جمالی، حسین؛ ذوالفقاری، وحید (۱۳۹۴). اقتصاد سیاسی توسعه و دموکراسی در برزیل (۲۰۱۱-۱۹۶۰). فصلنامه مطالعات بین رشته‌ای در علوم انسانی، ۷(۴)، ۷۳-۱۰۴. doi: 10.24200/ISIH.2015.205
- جنت، محمد صادق (۲۸ آذر ۱۳۸۵). ارزیابی برنامه‌های توسعه اقتصادی در ایران (بخش سوم). روزنامه دنیای اقتصاد، شماره ۱۱۵۶. برگرفته از <https://donya-e-qtasad.com>
- جنت، محمدصادق (۲۷ شهریور ۱۳۸۹). دلایل پیدایش و فرایند تحول برنامه‌ریزی اقتصادی. روزنامه دنیای اقتصاد، برگرفته از <https://www.magiran.com/article/2152409>
- حسینی نژاد، سیدمرتضی؛ اقتصادیان، محمدرضا (۱۳۸۵). ارزیابی عملکرد برنامه‌های توسعه در مورد کاهش فقر با استفاده از روش سلطه تصادفی. فصلنامه سیاست‌ها و پژوهش‌های اقتصادی، ۱۳(۳۶)، ۵۹-۳۳.
- حیدری، اکبر (۱۳۸۵). تحلیلی بر رشد مقالات ایران در مجلات تحت پوشش ای.اس.آی؛ چه باید کرد؟. مجله پژوهشگران، ۳(۹۸)، ۴-۱۱.
- خلعتری، فیروزه (۱۵ دی ۱۳۹۶). سیاست‌های فقرزدایی. سخنرانی در کنفرانس ملی نشست فقرزدایی. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- ذاکری، ناصر (۲۹ آذر ۱۳۹۷). اقتصاد ایران و آفت سیاست‌زدگی. تهران: مؤسسه مطالعات دین و اقتصاد.
- رزاقی، ابراهیم (۱۳۶۷). اقتصاد ایران. تهران: نشرنی.
- زالی، نادر (۱۳۹۱). آسیب‌شناسی برنامه‌ریزی در ایران با پیشنهاد ماموریت محوری در سیاست‌گذاری‌های توسعه. فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۴(۶)، ۸۹-۸۱.
- سجادی، حمید (۱۳۹۶). فراترکیب نقاط ضعف و تسهیل‌کننده‌های برنامه‌های توسعه ملی. فصلنامه دولت‌پژوهی، ۳(۱۰)، ۶۵-۱۰۸. doi: 10.22054/TSSQ.2017.14044.130
- سریع‌القلم، محمود (۱۳۹۵). عقلانیت و توسعه‌یافتگی ایران (چاپ یازدهم). تهران: نشر فرزانه‌روز.
- شاکری، عباس (۱۳۹۵). مقدمه‌ای بر اقتصاد ایران. تهران: انتشارات رافع.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۷۲

دوره ۱۱، شماره ۳
تابستان ۱۳۹۸
پیاپی ۴۳

شقایقی شهری، وحید (۱۳۹۷). ارزیابی برنامه‌های پنج‌ساله توسعه کشور از منظر تحقق اهداف اقتصادی سند چشم‌انداز. فصلنامه مجلس و راهبرد، ۲۵(۹۴)، ۱۳۷-۱۰۹.

طالب، مهدی؛ عنبری، موسی (۱۳۸۵). دلایل ناکامی نظام برنامه‌ریزی توسعه در ایران عصر پهلوی دوم. نامه علوم اجتماعی، ۴(۲۷)، ۲۰۲-۱۸۱.

عرب‌مازار، عباس؛ نورمحمدی، خسرو (۱۳۹۵). تحلیل انتقادی هدف‌های اقتصادی برنامه‌های توسعه در ایران (قبل و بعد از انقلاب). مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۱۵(۱)، ۴۲-۱۹. doi: 10.22059/jisr.2016.58374

عیسوی، چارلز (۱۳۶۲). تاریخ اقتصادی ایران (مترجم: یعقوب آژند). تهران: نشر گستره.

غفاری، غلامرضا (۱۳۹۵). پویایی‌شناسی برنامه‌های توسعه در ایران بعد از انقلاب اسلامی. فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۱۵(۱)، ۱۸-۱. doi: 10.22059/JISR.2016.58373

غفاری، مسعود؛ ایگدر، افسانه (۱۳۹۶). دولت توسعه‌گرا؛ پیش‌نیاز تحقق حکمرانی خوب. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۰(۱)، ۱۲۴-۱۰۳. doi: 10.22631/isih.2018.2604.3000

کوهن، توماس (۱۳۶۹). ساختار انقلاب‌های علمی (مترجم: احمد آرام). تهران: انتشارات سروش.

لاکست، ایو (۱۳۴۷). جغرافیای کم‌رشدی (مترجم: سیروس سهامی). مشهد: انتشارات توس.

مالجو، محمد (۱۳۸۵). کوچک‌سازی دولت در اقتصاد ایران: منطق حقیقت یا خطابه قدرت. گفتگو، ۱، ۴۵-۲۴.

متوسلی، محمود؛ شهدی احمد، محمود؛ نیکو‌نسبتی، علی (۱۳۸۹). غفلت از نهادها، دلایل و اثرات آن بر مطالعات بین‌رشته‌ای در اقتصاد. فصلنامه مطالعات بین‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۲(۳)، ۱۵۹-۱۴۱. doi: 10.7508/isih.2010.07.006

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۶). اقتصاد ایران در سال ۱۳۹۶. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس.

مک‌لنود، تاس. اچ (۱۳۷۶). برنامه‌ریزی ملی در ایران (مترجم: علی‌اعظم محمد بیگی). تهران: نشر نی.

مؤمنی، فرشاد (۱۳۹۶ الف). الزامات نهادی تولید محوری و اشتغال مولد، سخنرانی، ۲۴ فروردین ۱۳۹۶، تهران: مؤسسه مطالعات دین و اقتصاد.

مؤمنی، فرشاد (۱۳۹۷ الف). ارزیابی دستاوردها و هزینه‌های طرح سلامت، سخنرانی در ۲۷ آبان ۱۳۹۷، تهران: مؤسسه دین و اقتصاد.

مؤمنی، فرشاد (۱۳۹۷ ب). اقتصاد ایران و آفت سیاست‌زدگی، سخنرانی در ۲۹ آذر ۱۳۹۷، تهران: مؤسسه مطالعات دین و اقتصاد.

مؤمنی، فرشاد (۱۳۷۴). کالبد شکافی یک برنامه توسعه. تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس.

- مؤمنی، فرشاد(۱۳۹۶ب). عدالت اجتماعی، آزادی و توسعه در ایران امروز. تهران: نقش و نگار.
- مؤمنی، فرشاد؛ و نایب، سعید (۱۳۹۵). تحولات تکنولوژی و آینده توسعه در ایران. تهران: انتشارات نهادگرا.
- ناظمی، امیر؛ قدیری، روح‌اله (۱۳۸۵). آینده‌نگری از مفهوم تا اجرا. تهران: وزارت صنایع و معادن.
- نورث، داگلاس. سی (۱۳۹۶). فهم فرایند تحول اقتصادی (مترجم: میرسعید مهاجرانی، و زهرا فرضی‌زاده)، تهران: نشر نهادگرا.
- نورث، داگلاس. سی؛ والین، جان جوزوف؛ استیون، ب.؛ و وینگاست، باری آر (۱۳۹۵). سیاست، اقتصاد و مسائل توسعه در سایه خشونت (مترجم: محسن میردامادی و محمدحسین نعیمی‌پور؛ چاپ اول). تهران: نشر روزنه.
- نیکونستی، علی (۱۳۹۵). بررسی دلایل شکست برنامه‌های توسعه در ایران، یک تحلیل نهادی. فصلنامه جامعه و اقتصاد، ۸ (۳۰)، ۱۷۹-۱۹۵.
- واعظ مهدوی، محمدرضا (۱۳۹۶). ارزیابی سیاست‌های فقرزدایی، سخنرانی، چهارم آبان ۱۳۹۶، تهران: مؤسسه دین و اقتصاد.
- Acemoglu, D., Johnson, S. & Robinson, J. A. (2005). *Institution as the Fundamental cause of long run growth*. Working paper series, Retrieved from <https://www.nber.org/papers/w10481.pdf>
- Allan, G. (2003). A critique of using grounded theory as a research method. *Electronic Journal of Business Research Methods*, 2(1), 1-10.
- Meier, G.M. (2005). *Biography of subject: An evolution of development economics*. UK: Oxford University Press.
- North, D. C. (1994). Economic performance through time. *The American Economic Review*, (84)3, 359-368.
- North, D. C. (2000). *The new institutional economics and third world development*. London and New York: Routledge.
- World Bank (2005). *Economic growth in the 1990s learning from a decade of reform*. Washington, DC: The World Bank.

